

nek, a legkülönbözőbb impulzusok érnének el hozzánk és én azt hiszem, mi akkor cselekszünk, az A d y tól és említett Pusztaszer szellemében, ha ezredéves alkotmányunkat saját belső helyzetünk követeléseire képest építjük ki szorosan és a magyar géniusznak megfelelő szabad szeltemben:

Amikor nagy porosz kollégám, Becker, körülvitt a német egyetemi városokban, Göttingában óriási természettudományi kutató intézetet mutatott, ahol bármint sebességű szelet, bármint erejű vihart óriási készülék segítségével mesterségesen lehet előidézni. Ebben a szeltemben, ebben a viharban próbálják ki a németek a repülőgépeiket, amelyekkel száguldani akarnak, megrövidítve tért és időt. Ilyenkor látja az ember világosan, hogy Európa közepén mennyire nem veszíthetünk időt a természettudományok, a technika, a gazdasági és az orvosi tudományok terén. Dévénynél ezekkel a felismerésekkel jöttem be, a mostani új időknek új szükségleteivel.

BORNEMISSZA POGÁNY BÖLCSEI.

... a reneszansz korában vagyunk és e korban általánosan megfigyelhető, bizarr jelenség a költők valódi, hétköznapi és költői életének kiáltó ellentéte. Dante Beatricé-ját nehezen képzeljük el többgyerekes, tisztos polgárrszonynak, Ronsard bolondos és zsugori nőnek nevezi Héliene-jét magánlevelezésében ... Balassa pedig Júliájától kötelezvényre 1400 forintot vett kölcsön s miközben lángoló versekkel ostromolja, egy levelében cinikus és drasztikus kifejezéssel élve arról értesít, hogy ...

Eckhardt Sándor, Napkelet 1924, 4: 165.

Balassi platonizmusát nemcsak Balassi platonizmusa.¹⁾ hanem Balassi környezetének platonizmusa is bizonyítja. Ha tanítványánál, Rimaynál ott fényeskedik Platon csillaga,²⁾ még frappánsabb milieu-jellemző ereje lehet mesterének — Bornemissza Péter prédikátornak — írásaiban a minduntalan föl-fölbukkanó Platon-név. (Hol van ma az a prédikátor, aki egy divatos spiritualista filozófus nevét, a Bergsonét, annyiszor ajkára venné, mint ahányszor XVI. századi őse a humanisták szentjét, Platont emlegeti?)

Bornemisszában is két világ ölelkezik és harcol, mint neveltjében: a középkor öröksége és az újkor feltörő szelleme. A kétféle energiát, amelynek elektronjai egy mag körül zsi bonganak, nem lehet semmiféle analízissel különválasztani. Csak arra lehet utalni, hogy kifelé milyen szintpusokat sugározott ez a belső mozgás. Eszméi között ott látjuk a tekintélytisztelet bálványait: keresztény szentatyákat és pogány, világi bölcseket békés elvegyülésben, amit a középkori példák gyümölcsöseiből és virágos kertjeiből jól ismerünk. De Bornemissza eliziumában egy igen gyakran elősétáló Bölcstűnik föl: Platon mester, aki már tudja magáról, hogy ellensége Aristotelesnek ... Tőle is lehet jókeresztény erkölcsöt tanulni, nemcsak a testamentumokból vagy a szent doktorok írásaiból. Igaz, hogy valójában mégis csak az ördög műve az antik filozófia, mert hiányzik belőle az evangéliumi cél. De akkor is inkább Platon és Seneca legyen a vezérünk,

¹⁾ V. ö. erre von. Zolnai Béla: *Balassi és a platonizmus*. Minerva 1928.

²⁾ V. ö. Thienemann Tivadár, Széphalom 1928: 449. Zolnai Béla, Széphalom 1929: 43.

mint a later epikureisták, akik világi értelmességekben fűrösztik magukat. A humanista, aki előtt nyitott könyv az ókor bölcsesége, elfordul tőlük. De ha modern és az új század gyermeke akar lenni, akkor elfordul a bálványimádó pápistáktól is, akik sötétségbe zárkoznak az új Világosság előtt. Ez a támadó protestantizmus a derengő Fölvilágosodásnak első eszmélkedése . . .

És mindez a gondolatkomplexum — egy új és gögös spiritualizmus harcba-indulása — a legrusztikusabb foglatatban, a hanyatló középkorból visszamaradt groteszk-gotikusan barbár izlés és az új chaosz vulgáris csiszolatlanágának nyelvéen jelenik meg: a népiesség és spiritualizmus pázmányi uniójának protestáns-humanista előfutárja.

Balassinak volt miből válogatnia: a gombolyag eszményi aranyszálait és durvább fonadékait.

Bornemissza pogány bölcsei — görög és deák tanítók — azzal a gesztussal lépnek föl, mint akik hordozói a bűnös emberiség szabadító igéinek. Sallustius,³⁾ Aesopus,⁴⁾ a szépen szóló Cicero,⁵⁾ a pogány, Josephus,⁶⁾ akinek jámbor prédikátorunk a *doktori* jelleget adományozza, az okos bölc Aristoteles,⁷⁾ aki vala *plenus ingenio*, Demosthenes,⁸⁾ Cato,⁹⁾ a sztoikus-keresztényi Seneca,¹⁰⁾ a világ alávalóságán mosolygó Herakleitos¹¹⁾ és a többi „bölcesség szerető“ „értelmes pogány“: Aeschynes,¹²⁾ Isokrates,¹³⁾ Plinius¹⁴⁾ — a klasszikus ókor filozófiájának valamennyi tekintélye fölvonul, amikor a keresztény hívő előtt az üdvösség útjait magyarázzuk. Egyházi és pogány kultúra: mintha nem is volna ellentét a kettő között. Ez már több, mint a középkori jámbor theologus ahisztorizmusa, amely Trója kontúrjait templomtornyokkal rekonstruálja . . . Itt a humanista tudatos propagandája működik: minél több asszociációval és reminiszcenciával hozzákapcsolni a vallásos műveltséget az egyetlen, bámulat kulturához, az antik világ csudáihoz és szellemi kincseihez. (Ma már messzire elszakadt a kereszténység ettől a pogány háttértől, amióta a romantika keresztény Európát állított a görög-latin Földközi-tenger helyébe.)

Bornemissza nem vallásos buzgalommal, hanem az esztéta-ember látható örömeivel szedi össze az ókori „szép“ példákat, „nemes mondásokat“, amiket „sok pogány bölc Philosophusok igen szép szókkal írtak“.¹⁵⁾ Akit Isten igéjére nevelt, — Balassi Bálint — az emberi ige szépségeire is nevelte. Az irodalom csak eszköz ugyan az üdvösséghez, de ő a kipróbált szépségek útját választja, talán azért is, hogy humanista lelkét megmutogassa. Pórnép, amelyik hallgatta, amúgyse

³⁾ *Prédikációk* 1584 : 167 stb.

⁴⁾ *Prédikációk* 1854 : 167 stb.

⁵⁾ *Prédikációk* 1584 : 443, 447 verso, 533, 598; *Énekek* 1582 : 149, 207 verso stb.

⁶⁾ *Prédikációk* 1584 : 500 verso stb.

⁷⁾ *Prédikációk* 1584 : 533; *Énekek* 1582 : 149, 207 verso stb.

⁸⁾ *Prédikációk* 1584 : 533, 680 verso stb.

⁹⁾ *Prédikációk* 1584 : 558 verso stb.

¹⁰⁾ *Prédikációk* 1584 : 561, 572 verso

¹¹⁾ *Prédikációk* 1584 : 573 stb.

¹²⁾ *Prédikációk* 1584 : 680 verso stb.

¹³⁾ U. o.

¹⁴⁾ *Evangeliumok* II. 1575 : eee2 stb.

¹⁵⁾ *Prédikációk* 1584 : 167, 284, 297 verso.

nézte, honnét való a fiabula: csak kalandos és tanulságos legyen. Az élőszó nekik, de a könyv tudós közönségnek készült és a tudós közönség akkor még leginkább theológiát olvasott . . .

Ez az esztéta-humanista rajongás teljes joggal kérhette a bebocsátást a theologia paragrafusai közé: hiszen az igaz erkölcs normái mindenkor megvoltak. A pogányok is a jámbor életet magasztalták és a pogányokban is megvoltak az Istennek kiváltképen való nemes ajándéki, amikről Cicero megmondotta, hogy *nulla excellens virtus est sine afflatu divino*.¹⁶⁾ Pythagoras, Plato, Cicero jámbor életűek voltak, akik jó erkölcsre igazgatták az embereket.¹⁷⁾ Nyilvánvaló a tétel, hogy az okos kereszténység nem dobhatja sutba a pogány bölcsesség etikáját. Valóban keresztényi elveket hirdettek ezek az „értelmes pogányok“:

Plato ezt mongya: Hogy minden bölcz embernek egez élete czac az halalrol való gondolat . . . Pynđarus ezt mondta: *Homo somnium umbra*.

(Prédikációk 1584 : 573.)

Cato a röstséget kárhóztatta, Phocylides és Terentius az alázatosságról tettek szép intéseket.¹⁸⁾ A kevélység feddésére ismét Platon a nagytekintélyű példa:

. . . masnac kevelyseget feddi, mint Diogenes Platoet, mondván Diogenes: *Fastum Platonis conculco*. Mond Plato: *Conculcas sed alio fastu*. Az az, Midőn Diogenes felhagot volna az Plato szep paplanos agyara az vendegoc előtt, mond: Plato kevelyseget nyomodom. Amaz mond: Nyomódom de mas kevelyseggel.

(Prédikációk 1584 : 584.)

Xenophon, Timotheus, „Plato társa“, Philo, Scipio: jámbor és jeles elveket hirdettek.¹⁹⁾ Még a pogányok is a megbocsátást prédikálták! Életelvük az *autarchia*, vagyis az önmagával való beérés, a sztoikus etika alapigazsága: „olly nemes ioszag, mely meg tud elegendni az ő saiat marhaival“.²⁰⁾ Pogány életprincípium, vállástól, egyháztól független eszme, amit egy keresztény theologus ajánl a híveinek . . . Ez a pogánybarát kereszténység az egyistenhívés ősi mintáját nem a zsidó praehistoriában, a választott népnél, hanem a politeizmus klasszikus földjein keresi, tanúságot téve arról a nagy prestigeről, amely a pogány mithologia kulturáját fölébe tette az ótestamentomi szent történeteknek:

A mint a' Philosophusoc az okosság szerint való Bölczekis Plato, Aristoteles, Cicero, es többec, ezt tanítottac, hogy az Isten egy legyen, es az, lelki es öröcke való állat, es minden ionac oka legyen. Ez az okosságba igen szep esmeret.

(Prédikációk 1584 : 377 verso.)

A lelkiismeretről „a deákoknak szép mondások vannak“, az örök életről való tanúbizonyságot szintén a pogány bölcséknél lelhetünk, felebaráti szeretetre

¹⁶⁾ Prédikációk 1584 : 447 verso.

¹⁷⁾ U. o.

¹⁸⁾ Prédikációk 1584 : 558 verso, 584.

¹⁹⁾ Prédikációk 1584 : 590 verso 592, 703 verso; *Evangeliumok* III. 1575 : tttt4.

²⁰⁾ Prédikációk 1584 : 455 verso.

Cicero tanít, aki a jámborok örök életét is hirdeti — és Sokrates szerint a filozófia nem egyéb, „hanem az halálról való elmelkedés“.²¹⁾

Ime a pogány filozófia, Platon gondolatépítménye, amely a keresztény tanoknak fundamentumául szolgál.

*

A humanista filozófus elmondta a magáét, most a keresztény prédikátor veszi át a szót. Még az ókori spiritualizmus nevében is beszélhet, mikor az Epikureusok ellen fordul. Egészen természetes, hogy a pogány filozófia-történet terminusát beleviszi a zsidó-biblikus milieube:

Az Epicureusokat Christus wrunc disznoknakac nevezi... az Epicureusoc az testi gyönyörűségben, mulatsagban élőc, czufolvan az Christust egy czodacot kernecc . . .

(Prédikációk 1584 : 165.)

A Biblia nem ismer Epikuros-tanítványokat, de a neoplatonista szívesen festi maga elé ezt az ijesztő ördögöt. Az ellenfél maga is a latin kultúra stílus-tekintélyét ölti magára: *Nunc edamus ac bibamus post mortem nulla voluptas* — ez az a kárhozatos bölcsesség, amely ellen filozófus és keresztény egyjórman hadakozni tartozik.

De nem lehet elég az üdvösségre a platonizmus sem: a görög spiritualizmus bámulója keresztényi engedelmességgel állapítja meg ezt a iegyelmező tételt. Az a nehány derék Bölcs nem tudta megjobbitani a pogány világot:

A ki el tudna gondolni az régi Pogan Bölczec ideiet, mikor Plato, Aristoteles, Cicero elt, szörnyü balvanyozasokat, es ektelen Isteni tiszteteleket talalna meg ő magoc közt is, Midőn soc Isteneknek aidoztac, Madar nézesből jövendöt beszéltec, Es töb utalatosságokat czelekettec.

(Prédikációk 1584 : 280 verso.)

Két hiányossága van az antik spiritualizmusnak. Az egyik az, hogy embertől származik, a másik, hogy nem Istentől van, hanem az ördög műve. Ne a minnen okosságunkból, hanem az Isten ígéből tanuljunk, akkor nem csalattatunk meg az ördögtől!²²⁾ Plato sok üdvös igazságra rájött, de nem ismerte Krisztust, azért az ő jámborsága nem lehet elég az üdvösségre:

. . . az Philosophusoc az okosság szerint valo bölczec, mint Aristoteles, Plato, Cicero, noha resz szerint valami keves reszeit értettec az Isten Tövenyenec, ki Adam romlása utan maradot az emberi természetben . . . ez Bünről Nem Hinni az Christusba, semmit nem tanulhatsz Platonul . . . Annibal mertekletessege, Scipio szemermettesege, Plato bölczesege az idvössegre semmit nem használhattac . . . Ezt az okosság szerint valo esmeretről mondam: Melly ha tisztan meg maradhatna is, az mint Plato es töb okos bölczec salditottac, noha alkalmas volna, de azért elég Isten előtt nem lehetne, Mert ez czac valami kitsiny reszeczkeie az esmeretecnecc, a ki előszer Adamba teremtetet vala . . .

(Prédikációk 1584 : 307, 373, 378.)

²¹⁾ Prédikációk 1584 : 709, 720, 443, 590.

²²⁾ Prédikációk 1584 : 297.

Emberi bölcsesség emberül, vész el, mint a lant-pendülés, elmúlnak a legszebb igék, kétséges álom a legeszmenyibb világkép is:

Es olly okos bölcz volnalis mint Plato, Aristoteles, Cicero, Demosthenes, Eschines, Galenus, Hippocrates... mind ezek mint az lant pendules el mulnanac... Plato is az emberi bölcseséget *dubium Somnium*nac, kétséges alomnac nevezi.

(*Prédikációk* 1584 : 533, 618.)

A világ mulandóságát nem is a női Szépség hervadása illusztrálja, hanem az emberi bölcsesség szomorú sorsa, amely énekekre inspirálja a humanista theologust:

Hova lön Julius nemes hatalmával,
nova lön az gazdag ö lakodalmaival,
avagy az Tullius szepen szolasával,
vagy Aristoteles bölts tanításával.

(*Énekek* 1582 : 149.)

Bármennyire is — kötelességszerű — elhárítással fogadja Bornemissza a pogány-lakikus etika szupremáciáját, haragja mégsem az antik-pogány világ ellen fordul. A humanista reformátor nem látja a klasszikus gondolatvilág destruktív hatását, mert az igazi ellenség az új Rómából jön... Az ókori derengő homály semmi ahhoz képest, hogy „a Papaság alatt minemü szörnyü setetsegben vala ez vilagnac nagy része“.²³⁾ *Török, zsidó, pápás, eretnek, tolvaj, kőborló, lopó, szemfényvesztő, varázsló, barát, apáca szerzet, bálványozó pap*: — ezek a szavak szinonim és stereotip megjelölései stílusában a Rossznak.²⁴⁾ Van ebben valami magyar virtus, amely okoskodva vitáz a napimádó bölcssekkel, de élet-halálharcra förmed, mihelyt a pápaság bálványozását látja maga előtt. A görög bálványimádásnál sokkalta veszedelmesebb a pápások pogány istentisztelete, ezek a „külső pepecselések“: a bájoló ördög babonázza így a szegény emberi nemzetet.²⁵⁾

A hamis proféták, *Jesuvita szerzet*, „eretnec es dögletes velekedések“ (kárhoztatásától)²⁶⁾ már csak egy lépés a Fölvilágosodás, amely a Fejedelemmel szemben demokratikus elveket hangoztat és a vallás érzelmi kilengéseit hűvös ésszel mérsékli, józan magyar humornal kárpálja...²⁷⁾

Bornemissza itt átlendül a másik végletbe: „égben röpülés“ helyett leszáll a népkönyvek és trufák reális talajára. A platonista hitnek exponálása után azon a hangon szólal meg, amely inkább illetett volna egy józan, Rabelais-i életbölcsességhez. Isten mindent azért teremtett, — írja egy helyütt,²⁸⁾ falusi-konkrét okoskodással — hogy nekünk legyen, mert neki nem kell sem bor, buza, lúd, tyúk, madár, halak, vadak, káposzták, vetemények, sem nem kell neki szűr, guba, suba, kamuka, gránát, skarlát, karafia... Szinte versbeszédi a világi sok jókat, a gyöngébbek kedvéért, mert nehezebb megérteni a gyűjtőneveket, el-

²³⁾ *Prédikációk* 1584 : 412.

²⁴⁾ *Prédikációk* 1584 : 464, 557.

²⁵⁾ *Prédikációk* 1584 : 595 verso.

²⁶⁾ *Prédikációk* 1584 : 470, 481.

²⁷⁾ *Prédikációk* 1584 : 485 verso; *Evangeliumok* II. 1574 : 370 verso, 543 verso stb.

²⁸⁾ *Prédikációk* 1584 : 552. Hasonló naiv megjegyzése, mikor a bűnt magyarázza: nem Isten akarta a bűnbeesést, hanem az ördög hozta Ádám elejbe (*Evangeliumok* II. 1574 : 10 verso).

vontabb fogalmakat. Így kerül össze írásaiiban az asztrológia a veteményeskerttel. Lélekgyógyító házipatikájában a platonista méreg finomabb ellenszere mellett ott vannak a drasztikus orvosságok is, népies, tüskés szóvirágok, amik babonák vagy „sárnak fertője“ alkalmával jóhatásúak . . .

Groteszk ízlése nem vall humanistára: néha úgy érezzük, mintha valamely „néveto filozófus“ trófiálma, aki relativista röhejre fakad a világ dolgai fölött. A paraszt a nemes embert gyalázza, szabó, szöcs, varga, ötves, barhély, deák, kalimár, szakács, kolcsár, mind egymást csúfolják, az véneket az ifjak *vén ageb*nek hívják, keresztények a pogányokat rútolják, ők megént viszontag azt művelik: — így ír,²⁹⁾ miközben maga is a pápistákat, epikureistákat, „fertező disznókat“ rútolja.

A Mester instrumentumának sok húrja van, de nem mindegyik rezdült összhangra a Balassi lantjának melódiáival.

*
* *

A konkluziót könnyen levonhatjuk. Bornemissza Platon-idézeteivel bezárul a platonista gyűri Balassi körül. Mestere is, tanítványa is névszerint hivatkoznak az Eszményképre, akinek filozófiáját tudomásul nem venni: szinte lehetetlenség a humanista világban.

De van egy negatív tanulság is. Balassi nem követi mesterét a türelmetlen protestánsizmus és a rusztikus eloquentia mezejére. Ez is annak bizonyítéka, hogy az egyházi villongásokon felülemelkedő légkörben élt, távol a profán népiségtől és költő-önmagát filozófusi ideálok képére és hasonlatosságára stilizálta.

(Szeged.)

Zolnai Béla.

²⁹⁾ *Evangeliumok* III. 1575 : 140 és verso.